

UOT 821.411.21; 811.411.21.

İBN MƏNZURUN “LİSAN ƏL-ARAB” ƏSƏRİNDƏ LİŊQVOPOETİK PARALELLƏR

H.HEYBƏTOV

Bakı Dövlət Universiteti

heybatheybatov@bsu.edu.az

Məqalə, ümumiyyətlə, ərəb şeirinin, xüsusilə də XIII əsr Misir filoloqu İbn Mənzurun “Lisan əl-arab” əsərində topladığı bir sıra beytlərin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Məqalə multidisiplinar xarakterə malikdir. Belə ki, burada həm qrammatik, həm də tədqiq edilən beytlə bağlı poetik məqamlar paralel şəkildə tədqiqatə cəlb olunur. Beytlərin bu şəkildə öyrənilməsi qrammatik və poetik istiqamətdə bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına, ümumi dilçilikdə və ədəbiyyat tarixində məlum olmayan faktların ortaya çıxmasına xidmət edir. Məqalənin elmi yeniliyi İslamdan əvvəlki və sonrakı dövrə (əsasən qədim şeirə) aid olan, heç bir zaman ərəb dilindən başqa bir dilə tərcümə edilməmiş bir sıra beytlərin tərcüməsi ilə yanaşı onların filoloji analizini apararaq malik olduqları elmi möhtəviyyəti təqdim etməsindədir. Şahid beytlərin bu şəkildə tədqiqi, sistemləşdirilməsi və öyrənilməsi gələcəkdə həm ərəb dilçiliyi, həm də ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı bir çox məlumatların ortaya çıxmasına gətirib çıxaracaq. Məqalənin ortaya qoyduğu nəticələrdən biri də budur ki, orta əsrdə qələmə alınmış izahlı lüğətlər minlərlə beyt poeziya nümunələrini əhatə etdiyi üçün həm də ədəbi qaynaqlardan ibarətdir.

Açar sözlər: şahid, qiyas, sədr, əcz, həzf, salt, Əbu Xubeyb

Şərqdə elmin çiçəkləndiyi dövrdə, daha dəqiq desək, VII əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli inkişaf prosesi yaşayan ərəb filologiyasının bütün istiqamətlərində ərəb şeirinin öz payı vardır. Ərəb şeiri [1, 44-52] daha əvvəlki zamana aid olduğu üçün bu ərəfədə ondan Qurani-Kərimin anlaşılmaz ifadələrinin şərh edilməsində, ərəb dilinin qrammatik qayda-qanunlarının müəyyən edilib dəqiqləşdirilməsində, çoxcildli əsərlərin ixtisar edilməsində, əsərlərin nəzmə çəkilməsində, izahlı lüğətlərin tərtibatında, bir sözlə, bütün filoloji istiqamətlərdə geniş istifadə olunurdu. Orta Əsrlərdə qələmə alınmış əksər əsərlərin şeir parçaları ilə zəngin olması dediklərimizin bariz nümunəsidir. Qrammatik mühakimələrdə elmi istinadgah kimi istifadə olunan beytlərə şahid beytlər deyilir. İbn Mənzurun [2, 78-88] qələmə aldığı “Lisan əl-arab” – *Ərəblərin dili* əsərində otuz iki min beyt öz əksini tapmışdır [10, 33]. Məqalə şahid

beytlərdə [3, 78-85] qrammatik məsələlərin əksi problemini ön plana çəkərək beytlərdəki linqvopoetik paralelləri işıqlandırmaq məqsədini daşıyır. Beytlərin bu şəkildə tədqiqi həm qrammatik, həm də poetik aspektdə bir sıra məqamların dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Beytlərin təqdimatı zamanı ərəb filologiyası tarixində müəyyən mübahisələrə səbəb olan filoloji məsələlərə toxunacaq, bu məsələləri İbn Mənzurun nöqtəyi-nəzərindən izah etməyə çalışacağıq.

Ərəb şeirində “kānə” tipli feillərin işlədilməsi. Təsirlik halla əlaqədar olan məsələlərdən biri də “kānə” tipli feillər qrupunun xəbəri ilə bağlıdır. Bəsre filoloqları “kānə” – hərfən olmaq mənasını ifadə edən feilin, həmçinin bu feil qrupuna daxil olan ما زال، ما فتى، ما انفك، ما برح، ما دام، لیس، صار، ما زال، ما فتى، ما انفك، ما برح، ما دام، لیس feillərinin xəbərinin keçmiş zaman feili olmasını qiyas – qaydaya uyğun hesab edirlər. Çünki bunu təsdiq edən faktlar çoxluq təşkil edir. Məsələn، إن كنت قلته – əgər bunu demiş olsaydım (əl-Maidə-116)، إن كنتم آمنتم، – nazil etdiyimizə iman gətirmisinizsə (əl-Ənfəl-41) və s. Başqa sözlə desək, bəsrəlilərin fikrincə أليس زيد قام؟ - Zeyd qalxmamışdırmı? demək olar. Kufəlilər isə keçmiş zaman feilinin “kānə”nin xəbəri yerində işlənməsi üçün onunla birgə “qad” (hərəkətin bitdiyini bildirən) ədatının işlənməsini şərt kimi irəli sürür. Onların fikrincə “kānə” feili (ismi) cümləyə zaman bildirmək üçün əlavə edilir. Əgər xəbər özü zaman bildirəcəksə, bu zaman “kānə”nin cümlədə işlənməsinə ehtiyac yoxdur [6, 437-441].

İbn Mənzurun əsərində bəsrəlilərin mövqeyini əsaslandıracaq poeziya nümunələrinə rast gəlmək mümkündür:

وَالهَمِّ مِمَّا يُذْهِلُ الْقَرِينَا   كُنْتُ خَلْتُ الشَّيْبَ وَ التَّبْدِينَا

Mənası: qocalığın yetişməsi, saçların ağarması və dərd-qəmin ardıcıl olmasının insana dostunu (dosta dostunu) unutturduğunu hesab edirdim (xəyal edir, düşünürdüm) [13, c.2, 377].

Burada şahid “kānə”nin xəbərinin (خَلْتُ) “qad” ədatı olmadan keçmiş zaman feili ilə işlənməsidir. Beyt ərəb filologiyası tarixində xəsis kimi tanınan dörd şəxsdən (əl-Hutey’ə, Əbu-l-Əsvəd əd-Duəli, Xalid ibn Safvan) birinə Humeyyid əl-Ərqata məxsusdur. Əsl adı Humeyyid bin Malikdir. Əl-Ərqat isə onun ləqəbidir. Üzündəki ləkələrə görə ona əl-Ərqat – hərfən ləkəli ləqəbi verilmişdir. İslam dövrü şairlərindəndir [10, 122].

İbn Mənzur bu məsələ ilə əlaqədar olan başqa bir beyti isə Fərzəddəqə (641-732) istinadən qeyd edir:

طَوِيلاً سَوَارِيهِ، شَدِيداً دَعَائِمُهُ   وَكُنَّا وَرَثَاةَ عَلَى عَهْدِ تَنْبَعِ

Mənası: biz (məcd) şan-şöhrət və nəcibliyi (Himyərin – Yəməninin qədim hökmdarlarından olan) Təbabiələr (cəmi tubbə) dövründən bəri qazanmış, irs götürmüşük. Bu nəcibliyin sütunları uzun, dayaqları möhkəmdir [19, c.3, 93].

Şair burada öz qövminün malik olduğu izzət və şöhrəti dayaqları möhkəm olan bir binaya bənzədir və onun çox qədim tarixi köklərə dayandığını göstərir. Beytdə şahid وَرَثَاةَ – onu (nəcibliyi) irs götürmüşük ifadəsindəki keçmiş zaman feili “kānə”nin xəbəri olduğu üçün yerinə görə təsirlik haldadır [18, c.2, 39].

“Kanə” tipli (أصبح، أضحى، ظل، أمسى، بات، ما برح، ما انفك، ما زال، ما فتى، ما دام،) feillərdən, başqa sözlə desək, naqis feillərdən olan “leysə”nin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bir sıra hallarda onun əslində təsirlik halda işlənməli olan xəbəri artıq “bə” hərfi ilə birlikdə işlənərək yiyəlikdə təzahür edir. Lakin buna baxmayaraq xəbər yerinə (məhəlli iraba) görə təsirlik halda hesab olunur. Mərakeş əsilli Misir filoloqu, zəmanəsinin müfəssir və fəqihi, həmçinin görkəmli ədibi olan Əl-Muradi (ölüb 1348) yazır ki, “leysə”nin, həmçinin leysə mənasını ifadə edən “ma”nın xəbərinə “bə”nin artırılması qiyas – qaydaya uyğundur. Məsələn, أَلَيْسَ اللهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ – məgər Allah öz quluna kifayət etməzmi? (əz-Zumər-36), وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ – sənin Rəbbin qullara zülm edən deyildir (Fussilət-46) [14, 53-54]. Buna misal olaraq İbn Mənzurun cahiliyyə şairi Humeyd ibn Saura [15, ر] istinadən qeyd etdiyi aşağıdakı beyti əsas götürmək olar:

فَدْنِي مِنْ نَصْرِ الْخُبَيْبِينَ قَدِي   لَيْسَ الْإِمَامُ بِالشَّحِيحِ الْمُنْجِدِ [5, c.12, 246]

Mənası: iki Xubeybəyə (künyədir) artıq bundan sonra yardım etməyəcəyəm. İmam (heç də) xəsis və günahkar deyil.

Burada şahid “leysə”nin xəbəri olan “بِالشَّحِيحِ” sözündə “bə”nin heç bir məna ifadə etmədən zaid – artıq işlənməsidir. Əslində isə الشَّحِيحُ الْمُنْجِدُ لَيْسَ الْإِمَامُ təzahür edir. Beytdəki “Xubeybeyn” (iki Xubeyb) sözünü deməklə şair I Rəşid xəlifəsi Əbubəkrin qız nəvəsi, yəni Əsmanın Zubeyr ibn əl-Avamdan olan oğlu Abdullah ibn Zubeyr və onun qardaşı Mus‘aba işarə edir. Çünki Abdullah ibn Zubeyrin künyəsi Əbu Xubeybdir. İbn Mənzur İbn Sikkitə istinadən yazır ki, bu sözü Əbu Xubeybinə, (yəni cəm formasında) oxuyanlar onların hər üçünü, yəni Abdullah ibn Zubeyri, onun qardaşı və oğlunu, yaxud da Abdulla ibn Zubeyr və onun tərəfdaşlarını nəzərdə tutur. Xubbə sözünün mənası yer adıdır. Onun su çıxarılan, yaxud otlaq yer olduğu qeyd olunur. İbn Mənzur “xəbəbə” kökündə beyti Humeyyid əl-Ərقاتə aid edir [5, c.4, 462].

Hesab edirik ki, Abdulla ibn Zubeyr Hicazın hakimiyyətini ələ keçirib əməvilərə tabe olmadığı üçün bu künyə ilə (iki yerin, yaxud iki hicazın, ola bilər ki, Məkkə və Mədinənin sahibi) adlandırılmışdır.

Beytdəki “qadni” sözünün mənası “həsbi” (məna kifayətdir, bəsdir) deməkdir. Sədrin – I misranın sonundakı “qadi” isə təkid üçün deyilmişdir və “qadni” mənasını ifadə edir. Beytin Əczində - II misrasında isə şair Abdullah ibn Zubeyrə etiraz edir [17, c.2, 371].

Abdullah ibn Zubeyr xəsislikdə ittiham olunurdu. Şair isə Abdullaya müraciət edərək sən özünü İmam – müsəlmanların rəhbəri elan etmişən, elə isə imam xəsis və mulhid (Allah evinə hörmətsizlik edən, yaxud yolunu azmış) deyil. Bu sözlərlə şair sanki, ona xəsislik etməməyi tövsiyə edir.

Ərəb şeirində hərəkətin yaxın olduğunu bildirən feillər. Əl-mənsubat bəhsində müzakirə olunan məsələlərdən biri də hərəkətin yaxın olduğunu bildirən feillərin xəbəridir. Bu feillər الافعال المقاربة – yaxınlıq bildirən feillər adlanır. Bu feillərin ümumi sayı on birdir. “Əsa” istisna olmaqla yaxınlıq bildirən

sözlərin feil olması filoloqlar arasında mübahisə doğurmayan məsələlərdəndir. Əsa ilə bağlı isə qrammatiklər arasında üç müxtəlif fikir var.

- 1) Əsa bütün hallarda, yəni bitişən əvəzliliklə işlənilib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq feildir. Bu, Bəsrə qrammatiklərinin mövqeyidir.
- 2) Əsa bütün hallarda ön qoşmadır, çünki o, “ləəllə” mənasını ifadə edir. Ləəllə isə təsrif olunmur, ön qoşmadır. Bu, Sələb və İbn Sərrac başda olmaqla Kufə filoloqlarının mövqeyidir.
- 3) Əsa obyekt mənalı (ضمير نصب) bitişən əvəzliliklə işləndikdə ön qoşma (məs, عساها، عساها), bütün digər hallarda isə, (yəni subyekt mənalı ضمير رفع bitişən əvəzliliklə işləndikdə isə عسيث، عسيث feildir. Bu, filoloqların Şeyxi – Sibəveyhinin mövqeyidir [4, c.1, 322-323].

Bu feillər yaxınlıq bildirən feillər adlansa da, onların heç də hamısı hərəkətin yaxın olduğunu ifadə etmir və mənasına görə üç yerə bölünür:

- 1) Yaxınlıq (المقاربة) mənasına malik olan feillər: كاد، كَرَب، وأوشك;
- 2) Ümid (رجاء) mənasına malik olan feillər: عسى، حَرَى، إِخْلَوْلَى;
- 3) Yaratmaq, inşa etmək – başlamaq (ما دل على الانشاء) mənasına malik feillər: (افعال الشروع - جَعَلَ، طَفِقَ، أَخَذَ، عَلِقَ).

Bu feillərin bir sıra özəllikləri vardır. Məsələn, “auşəkə”nin xəbəri “əsa” feilində olduğu kimi əsasən məsdər “ən”i ilə birlikdə işlənməlidir (أوشك زيد ان - Zeydin qalxmasına az qaldı). Bəzi hallarda isə onun xəbəri “ən”siz işlənilir (يوشك يجيئ - o gəlmək ərəfəsindədir, gəlməsinə az qalıb.) İbn Mənzur bu feilin xəbərinin “ən”siz işlənməsi ilə əlaqədar aşağıdakı beyti şahid gətirir:

يُوشِكُ مَنْ فَرَّ مِنْ مَنِيْبِهِ فِي بَعْضِ غَرَائِهِ يُؤَافِقُهَا [5, c.1. 550]

Mənası: müharibədə ölümündən qaçan şəxsin qəflət anında ölüm tərəfindən yaxalanacağı yaxındadır.

Beyt cahiliyyə şairi Uməyyətu-bni Əbis-Səltə aiddir [16, 421]. Əbu-s-Səlt atasının künyəsidir. Səlt sözünün mənası bariz və məşhur deməkdir [12, 48]. Görünür məşhur olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Beytdəki şahid “yüşiku” feilinin xəbəri olan “yuvafiquha”nın “ən” siz işlənməsi ilə əlaqədardır. Bu kimi hallar adətən şeir zərurətindən irəli gəlir.

Hərəkətin yaxınlıq olduğunu bildirən feillər arasında “əsa”nın da özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Əsa feilinin xəbəri indiki-gələcək zamanda olmalıdır, onun xəbəri Bəsrə qrammatiklərinə görə mütləq məsdər “ən”i ilə birgə işlənməlidir. عسى زيد ان يقوم. Qurani-Kərimdə də “əsa” feili həmişə “ən”lə birgə işlənmişdir عسى ان تحبوا شيئاً وهو خير لكم وعسى ان تحبوا شيئاً - ola bilsin ki, sevmədiyiniz bir şey sizin üçün xeyirli, sevdiyiniz bir şey isə sizin üçün zərərli olsun (əl-Bəqərə-216). İbn Mənzur “əsa”nın xəbərinin “ən”siz işlənməsi ilə əlaqədar aşağıdakı şahid beyti misal çəkir:

عَسَى اللهُ يُعْنِي عَنْ بِلَادِ ابْنِ قَادِرٍ بِمُنْهَمِرِ جُؤنِ الرَّبَابِ سَكُوبِ [5, c.9, 214]

Mənası: (şair burada Nəmir ibn Qadirin övladlarından birini həcv edir) qara buludun bol yağışı vasitəsilə (qoy, yaxud) bəlkə Allah İbn Qadirin ölkəsindən (bizi, canımızı) qurtarsın.

Burada “yuğni” feili “əsa”nın xəbəri olduğu üçün yerinə görə təsirlik haldadır. Ümumiyyətlə, “əsa”nın xəbərinin “ən” olmadan işlənməsi ilə əlaqədar çoxsaylı poeziya nümunələrini şahid kimi göstərmək olar. Məsələn:

عَسَى الْكُرْبُ الَّذِي أُمْسِيَتْ فِيهِ   يَكُونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبٌ

Mənası: Gecəni keçirdiyim qəm və kədərin arxasınca yaxın bir sevincin gələcəyinə ümid var.

Burada şahid “əsa” feilinin xəbəri olan “yəkunu vəraəhu” tərkibinin “ən” siz işlənməsidir. Xəbər yerinə görə təsirlik haldadır [17, c.3, 159]. Beyt islam dövrü şairi Hudbə bin Xəşrəm əl-Uzriyə aiddir. O, həbsdə olarkən bu beyti əmisi oğlu Əbu Nəmirə xitabən söyləmişdir.

Kimə aid olduğu bilinməyən aşağıdakı beytdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur:

عَسَى فَرَجٌ يَأْتِي بِهِ اللَّهُ إِنَّهُ   لَهُ كُلُّ يَوْمٍ فِي خَلِيقَتِهِ أَمْرٌ [4, c.1, 328]

Mənası: bəlkə də (ümid var ki,) Allah bir sevinc bəxş edər. Həqiqətən o, hər gün öz məxluqatının taleyinə yeni bir şey yazar.

Burada şahid “əsa”nın xəbəri “yəti bihi..” cümləsi “ən”siz işlənilib və yerinə görə təsirlik haldadır. “Əsa”nın xəbərinin çoxsaylı poeziya nümunələrində “ən”siz işlənməsi “əsa”nın “ən”lə işlənməsi zəruridir fikrini alt-üst edir.

Hərəkətin yaxın olduğunu bildirən feillər arasında “kadə”nin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu feilin xəbəri əsasən məsdər “ən”i olmadan işlənməlidir. Çünki “kadə” hərəkətin həddən artıq yaxın olduğunu bildirdiyi halda “ən” feili gələcək zamana aid edir. Bu iki xüsusiyyət arasında, görüldüyü kimi, bir ziddiyyət yaranır. Bəzən isə “kadə” “əsa” mənasını ifadə etdiyi üçün onun xəbəri də “ən”lə işlənir. Bu məsələni, yəni “əsa”nın “ən”lə “kadə”nin “ən”siz işlənməli olduğunu əl-Ənbari özünün “Ərəb dilinin sirləri” adlı əsərində çox aydın şəkildə izah edir. Dahi qrammatik göstərir ki, “Əsa” gələcək zamana aid olmaq üçün yaradılmışdır (وضع لمقارنة الاستقبال). “Ən” isə feili(n) indiki zamanla əlaqəsini kəsərək onu) yalnız gələcəyə aid edir (تلخص الفعل (للاستقبال). Buna görə də “əsa”nın gələcək zaman göstəricisi rolunu oynayan “ən”lə işlənməsini filoloqlar lazım biliblər (الزمو الفعل الذي وضع لمقارنة الاستقبال) (“ən” vətə ondan sonrakı sözün öz yerinə görə təsirlik halda olmasını necə əsaslandırmaq olar sualına cavab verən müəllif qeyd edir ki, عسى زيد ان يقوم – قارب زيد القيام – Zeyd qalxmağa yaxınlaşdı deməkdir. “Əsa”nın xəbərindən “ən” bəzən “kadə”yə bənzədiyi üçün silinmişdir. Onların hər ikisi hərəkətin yaxın olduğunu bildirdiyi üçün bəzən biri digərinin mənasında işlənə bilər. Burada çox maraqlı bir sual ortaya çıxır. Hər iki feil hərəkətin yaxın olduğunu bildirirsə, bəs onda nə üçün “kadə” feilində əsasən “ən”in işlənməməsini filoloqlar şərt kimi irəli sürür? Sualı böyük ustalıqla cavablandıran əl-Ənbari yazır ki, onların hər ikisi yaxınlıq mənasını ifadə edən feillərdən olarsa da, “kadə” hərəkəti əsasən indiki zamana, “əsa” isə gələcək zamana aid edir. Yəni كاد زيد يذهب بعد عام – Zeydin bir ildən sonra getməsi yaxınlaşdı cümləsini işlətmək qrammatik-məntiqi cəhətdən düzgün deyil. Ancaq عسى الله أن

يدخلني الجنة برحمته – *balkə, Allah öz rəhmi ilə məni cənnətə daxil edər* cümləsini işlətmək isə düzgündür. Çünki bu ifadə, yaxud əsa hərəkəti *kadədə* olduğu kimi indiki hal-vəziyyət (zamanla) əlaqələndirmir. *Kadə* hərəkəti hal-hazırkı (zamanla) daha çox əlaqələndirdiyi üçün gələcək zaman əlaməti rolunu oynayan “ən”lə işlənməsi əsasən qadağan edilmişdir [7, 127-129].

Lakin “*kadə*”nin “ən”lə birlikdə işləndiyini sübut edən çoxsaylı poeziya nümunələri mövcuddur. İbn Mənzur “*məsaha*” kökündə aşağıdakı misrəni qeyd edir:

قَدْ كَادَ مِنْ طُولِ الْيَلَىٰ أَنْ يَمْصَحَا [5, c.13, 119]

Başqa mənbələrə əsasən beytin sədrini – birinci misrəsini müəyyənləşdirə bildik və o, Əməvi şairi Rū’bə ibn əl-Əccaca (ölüb 762) aiddir.

رَبْعُ عَفَاهُ الدَّهْرُ طَوْلًا فَأَمَحَى قَدْ كَادَ مِنْ طُولِ الْيَلَىٰ أَنْ يَمْصَحَا [19, c.1, 251]

Mənası: (Beytdə tərk edilmiş bir oba – mənzil (rəb’un) təsvir olunur.) Zəmanənin uzun müddət öyrəndiyi – yer üzərindən sildiği və silinmiş bir mənzil... başına gələn çətinliklər uzun müddət davam etdiyi üçün (əldən düşmüş, az qalmışdır ki, getsin, yəni) itib-batsın.

Burada şahid *kadə*nin xəbərinin “ən”lə işlənməsidir. Başqa bir beytdə isə deyilir:

كَادَتِ النَّفْسُ أَنْ تَقِيظَ عَلَيْهِ إِذْ نَوَى حَشْوَ رَيْطَةٍ وَ بُرُودٍ [5, c.10, 369]

Mənası: *kəfən* arasına düşdükdə o meyidin ruhunun çıxmasına, ölümün yetişməsinə az qalmışdı.

İbn Mənzur beytin kimə aid olduğunu göstərmir [5, c.14, 233]. Beyt filoloqların müraciət etdiyi məşhur beytlərdən olduğu üçün onun Bəsrə şairlərindən olan Məhəmməd ibn Munazirə aid olduğunu müəyyənləşdirə bildik. O, Abbasi xəlifəsi Məmunun (786-813) dövründə vəfat etmişdir. Bu şeiri o, Əbdülməcrid bin Əbdülvəhhab əs-Səqəfi adlı bir şəxsə ithaf etdiyi mərsiyyədir [9, c.1, 315].

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə bir fikir irəli sürmək olar ki, “*kadə*”nin ərəb kəlamında, daha doğrusu nəsrə “ən”lə işlənməsi qaydaya uyğun olmasa da, poeziya nümunələrində bu hal çox müşahidə olunur. Elə buna görə də onu müstəsna hal hesab etmək olmaz.

Ərəb şeirində “İnnə” tipli modal sözlərin işlədilməsi. Əl-Mənsubat bəhsində filoloji məktəblər arasında mübahisə doğuran məsələlərdən biri də təxfif edilmiş – yüngülləşdirilmiş, yəni təşdid əlaməti atılaraq samitlərindən biri oxunmayan “*innə*” modal sözünün isminin təsirlik hal əlaməti qəbul edib-etməməsi ilə əlaqədardır. Kufə filoloqlarının fikrincə təxfif edilmiş və nəticədə “*in*” formasına düşmüş “*innə*” ismi təsirlik halda idarə etmir. Bəsrə qrammatiklərinin fikrincə isə “*innə*” “*in*”ə çevrildikdən sonra da ismi təsirlik halda idarə edir.

Kufə qrammatiklərinə görə “*innə*”nin ismi təsirlik halda idarə edə bilməsinin səbəbi onun zahiri əlamətlərinə görə keçmiş zaman feilinə bənzəməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, “*innə*” də keçmiş zaman feili kimi üç hərfdən ibarətdir

və o da mazi feilində olduğu kimi fəthə üzərində qurulmuşdur – fəthə ilə məbnidir. Təxfif edildikdən sonra isə “innə” “in”ə, yəni iki hərflili bir modal sözə çevrilir və onun mazi feilinə olan bənzərliyi artıq yoxa çıxır. Buna görə də “in” keçmiş zaman feili kimi ismi təsirlik halda idarə etmək bacarığını da itirir.

Bəsərəlinin sübutu isə Hud surəsinin 111-ci ayəsinin Nafe və İbn Kəsinin, həmçinin Əbubəkrin Asimdən etdiyi rəvayətə əsasən təxfiflə oxunmasına baxmayaraq yenə də öz idarə qabiliyyətini itirməməsidir (وَإِنْ كَلَّا لِمَا لِيُوقِنَهُمْ) [8, 164].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu məsələyə münasibət bildiren İbn Mənzur yazır:

و للعرب لغتان في إن المشددة: إحداهما التثقيل، والآخرى التخفيف. فأما من خفف فإنه يرفع بها إلا ناسا من أهل الحجاز يخففون وينصبون على توهم الثقبلة وقرئ: أن كلا لما ليوفينهم، خففوا ونصبوا، وأنشد الفراء في تحفيها مع المضمر:

فِرَاقَكَ لَمْ أَبْخَلْ وَ أَنْتَ صَدِيقٌ
[5, c.1, 243; c.7, 308; c.3, 117]

Ərəblər innəni iki formada işlədir – tələffüz edir. Biri ağır – (innə), digəri qısa – yüngüldür (in). Yüngül formada istifadə edənlər (ondan sonra gələn ismi) adlıq halda işlədir. Hicaz əhlindən olan bir qrup insan innəni yüngül formada, (yəni in kimi) işlətsələr də, (bu ini innə hesab edib) (ondan sonra gələn ismi) təsirlik halda idarə edirlər. (ayə) (وَإِنْ كَلَّا لِمَا لِيُوقِنَهُمْ) (şübhəsiz ki, Rəbbin onların hər birinə əməllərinin əvəzini tam verəcəkdir) kimi oxunmuşdur (yəni ayədə innəni, yaxud ənnəni təxfiflə), qısa – yüngül oxuyub ondan sonra gələn ismini isə təsirlikdə idarə ediblər. Əl-Fərra (761-822) bitişən əvəzliliklə işləndiyi zaman onun qısa – yüngül oxunması ilə əlaqədar aşağıdakı beyti söyləmişdir:

Nemətlər və rahatlıq içində olduğun zaman məndən ayrılmaq istəsəydin belə mən buna xəsislik – etiraz etməzdim. Çünki sən dostsan.

Göründüyü kimi beytdə “ən” təxfiflə işlənmişdir və onun ismi bitişən əvəzlilik (kə), xəbəri isə “səəltəni” ifadəsidir. Beytin kimə aid olduğu məlum deyil. Burada şair ondan boşanmasını istəyən öz həyat yoldaşına müraciət edir. Başqa bir versiyaya əsasən isə şair öz səxavətli olmasını təsvir edərək burada tərəf müqabilini həddən artıq çox sevdini dilə gətirir [11, c.5, 426-428].

Başqa bir beytdə də təxfif edilməsinə baxmayaraq “ən” bitişən əvəzliliklə işlənmiş və onu təsirlik halda idarə etmişdir:

بِأَنَّكَ رَبِّيعٌ وَ عَيْبٌ وَ مَرْبِعٌ
وَ قَدِّمًا هُنَاكَ تَكُونُ النَّمَالًا [5, c.1. s.243]

Mənası: Sən məhsuldar torpaq, yağış və bitgi ilə dolu məkana bənzəyirsən. Belə ki, sən (hamıya) köməkənsən.

Burada şahid “ənnə”nin təxfif edilməsi, (ən) kimi oxunmasına baxmayaraq, bitişən əvəzliyi təsirlikdə, xəbəri olan rəbyə’un (əl-xasib-məhsuldar) sözünü isə adlıqda idarə etməsidir. Beyt cahiliyyə şairi Cənub bint əl-Aclan bin Amir əl-Huzeyliyyəyə aiddir. Burada o, qardaşına mərsiyə deyir, onun (sağlığında) səxavətli olduğuna, məhruma qarşı əli açıq və mərhəmətli olmasına işarə edir [19, c.2, 213].

İbn Mənzurun “innə əl-muşəddədə” – şəddəli innənin təxfif edilməsi haqqında danışdıqdan sonra “ənnə”nin təxfif edilmiş formasına aid misallar çəkməsindən anlaşılır ki, təxfif məsələsində “innə” ilə “ənnə” arasında fərq yoxdur.

“İnnə” tipli modal sözlər qrupuna daxil olan “kənnə” haqqında İbn Mənzur yazır:

كأن أصلها أن أدخل عليها كاف التشبيه وهي حرف التشبيه والعرب تنصب به الاسم وترفع خبره وقال الكسائي: قد تكون كأن بمعنى الجحد كقولك كأنك أميرنا فتأمرنا، معناه لست أميرنا، قال: وكان آخرى بمعنى التمني كقولك كأنك بي قد قلت الشعر فأجيدته، معناه ليتني قد قلت الشعر فأجيدته ولذلك نصب فأجيدته، وقيل تجيء كأن بمعنى العلم والظن كقولك كأن الله يفعل ما يشاء، وكأنك خارج، وقال أبو سعيد: سمعت العرب تنشد هذا البيت:

وَيَوْمٍ نُوَافِينَا بُوْجِهٍ مُّسَمِّمٍ
كَأَنَّ ظَنِيَّةً وَكَأَنَّ ظَنِيَّةً فَخْفُفٌ وَأَعْمَلٌ، وَمَنْ خَفَضَ أَرَادَ كَظْبِيَّةٍ وَمَنْ رَفَعَ أَرَادَ كَأَنَّهَا ظَنِيَّةً فَخْفُفٌ وَأَعْمَلٌ مَعَ إِضْمَارِ الْكِنَايَةِ [5, c.1, 245].

“Kənnə”nin kökü “ənnə”dir. Ona təşbih ədatı “kə” əlavə edilmişdir. Ərəblər “kənnə” ilə ismi (mübtədani) təsirlik, onun xəbərini isə adlıq halda idarə edir. Kisai dedi: “kənnə” bəzən cəhd – inkar mənasında da işlənə bilər. Məs., sanki sən əmirimizsən, bizə əmr edirsən. Bu ifadənin mənası sən əmirimiz deyilsən deməkdir. (O,) dedi: “kənnə”, həmçinin təmənni – arzu mənasında, məs., kaş ki, mən şeir söyləyib onu yaxşı biləydim, elə buna görə də “fəucidəhu” sözü təsirlikdə işlənmişdir; bununla yanaşı yəqin və güman mənalarda da işlənilir. Məs, Yəqin ki, Allah istədiyini edəndir; yaxud çox güman ki, (deyəsan) sən xaricsən (bura, məs, bu siyahıya daxil deyilsən). Əbu Səid dedi: aşağıdakı beyti ərəblərdən eşitdim:

Gözəl bir sima ilə bizə toxunduğun, yanıma gəldiyin gün, sanki Sələm ağacının yarpağına boylanan bir ceyrana bənzəyirdin.

Zabyə - ceyran sözü həm ziyəlikdə, həm adlıqda oxunmuşdur. (Bu sözü) təsirlik halda oxuyanlar “kənnə”ni təxfif etsələr də onun idarə qabiliyyətini saxlamışlar. Ziyəlikdə oxuyanlar “kəzabyətin” nəzərdə tutmuşdur. (yəni “kənnə”ni “kə” ön qoşması kimi nəzərdə tutmuşdur.) Adlıq halda oxuyanlar isə “kənnəha zabyətin – sanki o, ceyrandır” (cümləsini) nəzərdə tutmuşdur. (Beytdə “kənnə”) təxfif olunsada, (qadına işarə olunaraq) onun idarə qabiliyyəti saxlanılmışdır.

İbn Mənzur beyti Əbu Səidə istinadən nəql edir. Çox güman ki, o, muxadram şairi əş-Şəmmax bin Zıranı (ölüb 643) nəzərdə tutur. Çünki onun adı Məqil, künyəsi isə Əbu Səiddir. “Qasəmə” kökündə isə beytin kiçik fərqlərə malik başqa bir rəvayət formasını qeyd edən müəllif onu ilk öncə cahiliyyə şairləri Bais bin Sureym əl-Yəşkuriyə, daha sonra Kəb ibn Ərqam əl-Yəşkuriyə aid edir [5, c.11, 165]. Anlaşılan odur ki, beytin kimə aid olduğu dəqiq məlum deyil.

Beytdəki şahid “kənnə” təxfif edilsə də, onun öz idarə qabiliyyətini itirməməsi ilə əlaqədardır. Kufəlilərə görə təxfif zamanı, yəni “kənnə” “kənnə”

çevrildiği zaman öz idarə qabiliyyətini itirir. Bəsrəlilərə görə isə “kəən” öz idarə qabiliyyətini saxlayır. Sibəveyhi bunun səbəbini çox maraqlı şəkildə izah edir. O, qeyd edir ki, bu modal söz feilə bənzəyir (و ذلك لأنَّ الحرف بمنزلة الفعل). (Çünkü “kəənə” şəbbəhtü – bənzədərəm mənasını ifadə edir H.H.). Feil isə hər hansı bir həzfə, yəni hər f, yaxud hərəkə düşümünə məruz qaldıqda öz idarə qabiliyyətini itirmir. Məsələn, (“yəkunu”nun həzf olunmuş versiyası) ləm yəku öz idarəsini itirmir. Lakin (qrammatiklərin) çoxu (burada kufəliləri nəzərdə tutur – H.H.) həzfə məruz qaldığı zaman, həmçinin “ma” ilə birgə işləndiyi zaman onu başlanğıc hərfi hesab etmişdir [17, c.2, 134-140]. Sibəveyhi demək istəyir ki, çoxları bu modal sözü başlanğıc hərfi hesab etdikləri üçün onun idarə qabiliyyətini itirdiyini düşünmüşdür. Başlanğıc hərfləri dedikdə (bəl, fə, va, hətta – يعبد المؤمن ربه حتى يفوز – və s.) kimi özündən sonrakı sözü idarə etməyən bir sıra hər f və ön qoşmalar nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi İbn Mənzur bu məsələdə sanki, orta mövqə tutaraq, “kəən”dən sonra gələn sözün hər üç halda oxunmasının filoloji təhlilini təqdim edir.

Nəticə. İbn Mənzurun XIII əsrin sonlarında qələmə aldığı “Lisan əl-arab” əsəri orta əsrlərdə qələmə alınmış izahlı lüğətlər arasında özünəməxsus yerə malikdir. Əsərin özəlliyi onun multidisiplinar xarakterə malik olması ilə əlaqədardır. Belə ki, əsərdə səksən minə yaxın sözün izah edilməsi zamanı otuz iki min beytdən istifadə olunmuşdur. Həmçinin əsərdə minlərlə hədis, atalar sözü, zərbülməsəl və hikmətli sözlər öz əksini tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı əsərdə bir çox qrammatik və poetik məsələlər ətraflı şəkildə təqdim edilir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki:

1. Orta əsrlərdə ərəb dilində qələmə alınmış izahlı lüğətlər on minlərlə beyti əhatə etdiyi üçün həm də ədəbi qaynaqlardan ibarətdir.
2. İbn Mənzurun Lisan əl-arab əsəri bir çox filoloji məsələləri əhatə etdiyi üçün ensiklopedik və multidisiplinar xarakterə malikdir.
3. Şahid beytlərin linqvopoetik təhlili gələcəkdə həm qrammatik, həm də poetik aspektdə, başqa sözlə desək, ərəb filologiyası tarixində məlum olmayan bir çox məqamların ortaya çıxmasına gətirib çıxaracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Heybətov H.H. Ərəb şeirinin yaranması, onun məzmun və forma xüsusiyyətləri // Bakı: Risalə araşdırmalar toplusu, 2018, №1, 14, s. 44-52.
2. Heybətov H.H. İbn Mənzurun həyatı, ədəbi şəxsiyyəti və müəllifi olduğu əsərləri // Risalə araşdırmalar toplusu, 2017, 13, s. 78-88.
3. Heybətov H.H. İbn Mənzurun “Lisan əl-arab” əsərində şahid beytlərin təqdimi: müəlliflik problemi // Əlyazmalar Yanmır, 2019, v. 5, №2(9), s. 78-85.
4. ابن عقيل. شرح ابن عقيل: [4 مجلدات] / ابن عقيل. – قم المقدسة: انتشارات سيد الشهداء، - م. 1. 1411 – 398 ص.
5. ابن منظور. لسان العرب: [18 مجلدا] / ابن منظور. – بيروت: دار إحياء التراث العربي، - م. 1. 1988 – 566 ص. م. 3. 433 – م. 4. 462 – م. 7. 457 – م. 9. 513 – م. 10. 373 – م. 11. 378 – م. 12. 381 – م. 13. 237 – م. 14. 350 – م.
6. الإشبيلي، ابن خروف. شرح جمل الزجاجي: [في الجزئين] / تحقيق سلوى محمد عمر عرب. ابن خروف. الإشبيلي. –

- جدة: جامعة أم القرى، م. 1. - 1418. - 567 ص
7. الأنباري، أبو البركات. أسرار العربية / أبو البركات. الأنباري. - دمشق: مطبعة الزقي، - 1957. - 496 ص.
  8. الأنباري، أبو البركات. الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين / أ. الأنباري. - مدينة 6 أكتوبر: الشركة الدولية للطباعة، - 2002. - 736 ص.
  9. الأنصاري، ابن هشام. أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك: [4 مجلدات] / إ. الأنصاري. - بيروت: منشورات المكتبة العصرية، - م. 1. - دون تاريخ. - 384 ص.
  10. الأيوبي، ياسين. معجم الشعراء في لسان العرب / ي. الأيوبي. - بيروت: دار العلم للملايين، - الطبعة الثانية - 1987. - 488 ص.
  11. البغدادي، عبد القادر. خزانة الأدب: [13 مجلدا] / ع. البغدادي. - القاهرة: مكتبة الخانجي، الرياض: دار الرفاع، - م. 5. الطبعة الثانية، - 1984. - 515 ص.
  12. الحديثي، بهجة عبد الغفور. أمية بن أبي الصلت حياته و شعره / بهجة عبد الغفور. الحديثي. - هيئة أبوظبي للثقافة والتراث: المجمع الثقافي، - 2009. - 434 ص.
  13. الفارابي، اسحاق بن إبراهيم. ديوان الأدب: [في الجزئين] / إ. الفارابي. تحقيق أحمد مختار عمر. - القاهرة: مؤسسة دار الشعب للطباعة والنشر، - م. 2. - 501 ص.
  14. المرادي، الحسن بن قاسم. الجنى الداني في حروف المعاني / الحسن بن قاسم. المرادي. - بيروت: دار الكتب العلمية، - 1992. - 682 ص.
  15. الهاللي، حميد بن ثور. ديوان حميد بن ثور الهاللي / ح. الهاللي. - القاهرة: مطبعة دار الكتب المصرية، - 1951. - 175 ص.
  16. ديوان أمية أبي الصلت / تحقيق ودراسة عبد الحفيظ. السلطي - دمشق: المطبعة التعاونية، - 1974. - 676 ص.
  17. سيبويه. الكتاب: [5 مجلدات] تحقيق عبد السلام محمد هارون / سيبويه. - الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة، - م. 2. - 1988. - 430 ص. م. 3. - 662 ص.
  18. سيبويه. الكتاب: [5 مجلدات] تحقيق أميل يعقوب / سيبويه. - دار الكتب العلمية، - م. 2. - 2748 ص.
  19. حسن شراب، محمد. شرح الشواهد الشعرية في أمات الكتب النحوية: [3 مجلدات] / م. حسن شراب. - بيروت: مؤسسة الرسالة، - م. 1. - 2007. - 564 ص. م. 2. - 420 ص. م. 3. - 616 ص.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ИБН МАНЗУРА «ЛИСАН АЛЬ-АРАБ»

Г.ГЕЙБАТОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению лингвопоэтических параллелей в целом в арабской поэзии, в особенности в ряде куплетов собранных египетским филологом 13-го века Ибн Манзуrom в его произведении «Лисан Аль-Араб». Статья носит мультидисциплинарный характер, так как грамматические и поэтические нюансы, относящиеся к изучаемым куплетам параллельно вовлечены к исследованию. Изучение куплетов в такой форме способствует разъяснению некоторых вопросов и раскрытию неизвестных в общей лингвистике и истории литературы фактов. Помимо перевода ряда куплетов относящихся к периодам до и после ислама (в основном древней поэзии) и не переведенных ранее с арабского на какой либо другой язык, научная новизна статьи заключается в представлении в ней научного содержания этих куплетов путём проведения их филологического анализа. Изучение шахид куплетов в такой форме приведет к раскрытию в будущем множества информации касательно арабской филологии и литературы. Одним из заключений статьи является то, что, так как толковые словари составленные в средние века охватывали тысячи куплетов поэтических примеров, они так же состоят из литературных источников.

Ключевые слова: шахид, гийас, садр, аджз, газф, салт, Абу Хубейб

**LINGUOPOETICAL PARALLELS
IN “LĪSAN AL-ARAB” WORK BY IBN MANZUR**

H.HEYBATOV

SUMMARY

The article is dedicated to studying linguopoetical specificities of Arabic poetry in general and particularly of some couplets gathered in “Lisan al-Arab” work by Ibn Manzur, the Egyptian philologist of 13th century. The article is of multidisciplinary character, since both grammatical and poetical nuances related with studied couplets are simultaneously involved in the research. Studying couplets in this way allows clarifying some issues in grammatical and poetical directions and uncovering facts unknown in general linguistics and history of literature. Besides translating some couplets pertaining to periods before and after Islam (mostly ancient poetry) never before translated to any other language, scientific novelty of the article is in presentation of their scientific content through philological analysis. Studying and systemizing of shahid couplets in this way will lead to turning out lots of information related with both Arabic linguistics and literature in the future. One of results shown in the article is that since explanatory dictionaries compiled in middle Ages cover thousands couplets of poetical examples they also consist of literary sources.

Keywords: shāhid, qiyās, şadr, ‘ajz, ḥazf, şalt, Abu Xubayb